

Абиханова Гульжанат Даутбековна

«Қытайдағы қазақ ғашықтық жырлары: дереккөздері, сюжеттері, текстологиясы»

«6D021400 – Әдебиеттану» мамандығы бойынша философия докторы (PhD) дәрежесін алу үшін дайындалған диссертацияға

АНДАТПА

Жұмыстың жалпы сипаттамасы. Эпос қазақ ұлтының рухы мен санасын тазартып, нәр беретін ғасырлар үні, сарқылмас қазынасы, көне көзі. Халықтық жырлар арқылы біз қазақ ұлтының тарихы мен тілін, мәдениеті мен философиясын, салты мен дәстүрін, әдеті мен ғұрпын яғни ұлттық құндылықтарды көре аламыз. Сол рухани құндылықтардың бірі – ғашықтық, яғни романдық жырлар.

XIX ғасырдың екінші жартысынан бастап фольклорлық мұраларымыз, соның ішінде эпостық жырларымыз жиналып, жарияланып, әдебиеттану мен фольклортанудың зерттеу нысанына айналды.

Қазақ эпостарын зерттеп, ұлттық фольклортану ғылымы эпостану саласының қалыптасып дамуына үлес қосқан шетелдік, отандық ғалымдар Ш.Ш.Уәлиханов, В.В.Радлов, Г.Н.Потанин, В.В.Стасов, Ә.Диваев, И.Н.Березин, Ә.Бөкейханов, А.Байтұрсынов, Х.Досмұхамедов, М.О.Әуезов, Ә.Марғұлан, Қ.Жұмалиев, М.Ғабдуллин, Н.С.Смирнова, Ы.Дүйсенбаев, Ә.Қоңыратбаев, Р.Бердібаев, С.Садырбаев, С.А.Қаскабасов, Ш.Ыбыраев, Б.У.Әзібаева, З.Сейітжанов, Т.Қоңыратбаев, Б.Рақымов, А.Тұрғанбаев, М.Әбдуов т.б. болды.

Қазақ халқы түрлі нәубеттерді бастан кешірді, түрлі шабуылдар мен соғыстардан кейін Жетісу, Тарбағатай аймақтарындағы шұрайлы жайылымдарының біраз бөлігінен айырылды. Қазақтар өздерінің байырғы мал жайылымы жерлерін қайтарып алуға тырысқанымен, Қытай үкіметі қазақтардың ондай талабын қабылдамады. Қытай-жоңғар және қазақ-жоңғар соғыстарының нәтижесінде Жоңғар мемлекеті тарих сахнасынан жоғалды. Сөйтіп, Жоңғар хандығының орнына Қытайда Шыңжаң атты аймақ құрылды. Абылай хан бастаған қазақ билеушілері Қытай өкімет билігі орындарымен бірнеше рет келіссөздер жүргізіп, нәтижесінде Қытай өкіметі 1767 жылы қазақтардың Шыңжаңға көшіп, қоныс аударуына рұқсат берді. Алайда қазақтар ондағы жайылымды пайдаланғаны үшін әр түліктің 100 басына жылына бір малдан ақы төлеуге мәжбүр болды.

Ал, кейінгі уақыттарда қазақтардың Қытай шекарасына үдере қоныс аударуының бірнеше себептері болды:

1. XIX ғасырдың 60-90-жылдарындағы патша үкіметінің жергілікті халықтың қолындағы құнарлы жерлерін тартып алуы;
2. 1916 жылғы ұлтазаттық көтеріліс кезінде патша үкіметінің қудалауына төзе алмаған 300 мыңға жуық қазақ Қытайға өтіп кетті;

3. 1928-1933 жылдардағы ашаршылық;

4. 1937-1938 жылдардағы сталиндік қуғын-сүргін.

Осындай азап шексе де қазақ халқы өзінің тілі мен дінін, ділін, тарихы мен мәдениетін, әдебиетін, әдет-ғұрпы мен салт-дәстүрін көзінің қарашығындай сақтай білді.

2011 жылдың 25 мамырында Астана қаласында өткен Дүниежүзі қазақтарының IV құрылтайында Тұңғыш Президент, Қауымдастық төрағасы Н.Назарбаев (Құшағымыз бауырларымызға айқара ашық // Дүниежүзі қазақтарының Құрылтайы (құжаттар жинағы) – Алматы: Атамұра, 1993. – 280 б) өз мақаласында: «Қазақстан – дүниедегі әр қазақтың кастерлі құбыласы» атты баяндамасында: *«Қазақ баласы дүниенің қай түкпірінде жүрсе де тұтас халқының бір бөлшегі екенін еш уақытта ұмытпауымыз керек»* деп қадап айтып, *«...қандастар тұрып жатқан елдерде ұлттық өнердің кеңінен таралуына жағдай жасауымыз керек. Біз қазақтың қаймағы бұзылмаған көрші елдерде ұлтымыздың аса құнды рухани мұралары сақталғанын жақсы білеміз. Білім мен ғылым министрлігі мен Мәдениет министрлігіне экспедициялар ұйымдастырып, осындай құнды мұраларды жинақтауды тапсырамын»* деп үлкен міндеттер жүктеді.

Академик С.Қирабаев та («Әдебиетіміздің актандақ беттері». – Алматы: Білім, 1995. – 288 б.) өз ойын білдірді: «Қазақ халқының рухани мұрасы тек бүгінгі Қазақстан жеріндегі ұлт өкілдері еңбектерімен шектелмейді. Тағдырдың тәлкегімен шет елдерге және бұрынғы КСРО көлеміндегі мемлекеттерге ыдырап кеткен қазақтардың әдебиеті мен мәдениеті де біздің ұлттық байлығымыздың бөлінбес бөлігі» [2]. Бүгінде қандастарымыздың тарихы мен мол мұрасын зерттеуге тәуелсіздікке қол жеткізген соң мол мүмкіндік туды.

Зерттеу тақырыбының өзектілігі. Қазақстан ғалымдары жүргізген ғылыми зерттеулер нәтижесінде Қытайдағы қандастарымыз жалпы этностық мәнге ие эпостық жырларды сақтап, олардың жаңа нұскаларын жасаумен қатар Қазақстанда беймәлім жаңа жыр, дастандар туғызғаны анықталды. Бұл мәселеге арналған жеке мақалалар жазылғанымен Қытайдағы қазақ ғашықтық жырлары монографиялық деңгейде зерттелген емес. Диссертациялық еңбекте Қытай қазақ ғашықтық жырлары алғаш рет монографиялық зерттеу нысаны ретінде алынып отыр.

Зерттеу нысаны ретінде жүз томдық «Бабалар сөзі» ғылыми серияның 25-26 томында жарияланған мәтіндер мен М.О.Әуезов институты ұйымдастырған экспедициялар негізінде жиналған ғашықтық жырлардың үлгілері таңдалып алынды.

Зерттеу пәні. Қытайдағы қазақ ғашықтық жырларын тарихи-типологиялық тұрғыда зерттеу.

Зерттеу жұмысының мақсаттары мен міндеттері. Диссертациялық жұмыста Қытайдағы қазақтардың жүйелі түрде зерттелмеген ғашықтық жырлардың даму, трансформациялану жолдарын белгілі кезең шындығымен байланыстыра қарап зерттеу мақсат етілді. Осындай өзекті мәселені шешу үшін төмендегідей міндеттер белгіленді:

– «Бабалар сөзі» сериясының 25-26 тт. арқау болған мәтіндер мен

М.О.Әуезов институты ұйымдастырған ғылыми экспедициялар кезінде жиналған материалдарды жинақтау, жүйелеу, ғылыми сипаттамасын жазу;

– Қытайдағы қазақ ғашықтық жырларының жиналу, жариялану, зерттелу жағдайын қарастырып, тарихнамасын жасау;

– Қытайдағы қазақ ғашықтық жырларын жанрлық тұрғыда зерттеген қазақ, қытай ғалымдарының еңбектерін талдау;

– Ғашықтық жырлардың жанрлық табиғаты мен сюжеттік ерекшеліктерін салыстырып, саралау;

– Қытайдағы қандастарымыздың ғашықтық жырларын отандық нұсқаларымен салыстыра зерттеу; айырма/өзгешеліктерін анықтау, қандай трансформацияға ұшырағанын пайымдау;

Эпостық жырлар мәтіндеріне текстологиялық тұрғыда талдау жүргізу.

Зерттеу әдістері. Ғылыми-зерттеу жұмыстың мақсат-міндеттеріне сәйкес жинақтау, ғылыми жүйелеу, тарихи-салыстырмалы, көркемдік талдау, жүйелі-кешенді, ғылыми сипаттау әдістері қолданылды.

Диссертациялық жұмыстың теориялық және әдіснамалық негіздері ретінде Жұмысты жазу барысында қазақ фольклортану ғылымында маңызды ғылыми зерттеулер жүргізген отандық ғалымдармен қоса шетелдік зерттеушілердің теориялық тұжырымдары басшылыққа алынды. Соның ішінде атап айтсақ, Ш.Уәлиханов [3], Н.А.Веселовский [4], М.Әуезов [5], Қ.Жұмалиев [6], Ә.Қоңыратбаев [7], Ы.Дүйсенбаев [8], Р.Бердібаев [9], Ш.Ыбыраев [10], С.Қасқабасов [11], Б.Әзібаева [12], З.Сейітжанов [13], В.М.Жирмунский [14], В.Я.Пропп [15], Б.Н.Путилов [16], Л.А.Астафьева [17], Е.М.Мелетинский [18], К.І.Матыжанов [19], С.М.Боура [20], К.Райхл [21], Н.Д.Джон [22], Хуан Жоңшиян [23] сынды т.б. ғалымдардың теориялық ой-пікірлері мен негізгі тұжырымдамалары пайдаланылды.

Қазақ ғашықтық жырларының жанрлық ерекшеліктері жайлы өз пікірлерін айтқан М.О.Әуезовтің (Әдебиет тарихы, 1927), В.М.Жирмунскийдің (Тюркский героический эпос, 1974), Ы.Дүйсенбаевтың (Қазақтың лиро-эпосы, 1973), Р.Бердібаевтың (Қазақ эпосы, 1982), С.Қасқабасов (Таңдамалы. 5 томдық шығармалар жинағы, 2014), Ш.Ыбыраевтың (Эпос әлемі, 1993), Б.Әзібаеваның (Казахские народные романические дастаны, 1990, Казахский дастанный эпос, 1998) еңбектері ғылыми-зерттеу жұмысымыздың бағыт-бағдарын айқындауда негізі болып табылады.

М.О.Әуезовтің «Казахский эпос и дореволюционный фольклор», «Қозы Көрпеш – Баян сұлу», «Қыз Жібек» жырларына арналған еңбектерінде қазақ ғашықтық жырларын зерттеудегі алғашқы баспалдақ бола білді. Ғашықтық жырларды «Ел поэмалары» деп шартты түрде жіктеген ғалым «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» жырының көлемді нұсқасын Уәйіс Шондыбайұлынан жазып алып, алғысөз, түсінігін жазып, ғылыми паспортын жасаған. «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» мақаласында жырдың сол уақыттағы он алты вариантымен және түркі халықтарындағы біраз жырлармен салыстыру жүргізіп, жыр сюжеті мен мәнісі туралы толғамды пікірлер айтқан. «Қыз Жібек» мақаласында

қазақтың төл мұрасы екенін дәлелдеп, оның XVII ғасырда пайда болғанын айтып, жырдың негізгі ерекшеліктерін ашады.

Ал, Б.У.Әзібаева ғашықтық жырларды генезисі мен жанрлық ерекшеліктеріне орай екі топқа бөледі: 1. Дәстүрлі ғашықтық эпос. Бұл топқа сюжеттері ертеде қалыптасып, орта ғасырларда толыққанды жырға айналған, біздің заманымызға классикалық үлгіде жеткен эпостарды жатқызады. 2. Ғашықтық дастандар. Мұнда ғалым XIX ғасырдан бастап елімізде кең тараған дастандарды топтайды; оларды шығу тегі мен мазмұнына қарай үш топқа жіктейді.

Зерттеудің ғылыми жаңалығы ретінде Қытайдағы қазақ ғашықтық жырларына тұңғыш рет терең әрі кешенді талдау жасалатындығын атай аламыз.

– Қытайдағы дәстүрлі романдық эпостар мен романдық дастандар тұңғыш рет жүйелі түрде, монографиялық деңгейде қарастырылды. Қытайдағы қазақтардың ғашықтық жырлары жүйеленіп, басым көпшілігі алғаш рет ғылыми айналымға қосылды, бүгінгі күн талабы тұрғысынан зерттелді;

– Қытайдағы қазақ ғашықтық жырларының бүгінге дейінгі жиналу, жариялану, зерттелу тарихының негізгі кезеңдері анықталып, алғаш рет тарихнамасы жасалды.

– Ғашықтық жырлардың жиналу тарихы саяси-әлеуметтік жағдайлармен, тарихи факті-деректермен салыстырыла, сабақтастырыла қарастырылуы – ғылыми еңбекте көтерілген мәселенің сонылығын, маңыздылығын, ауқымдылығын байкатады.

– Ғашықтық жырлардың сюжеттік ерекшеліктері анықталып, ондағы қолданылған мотивтер халықаралық сарындармен салыстырылып қарастырылды.

– Ғашықтық жырлар мәтіндік талдау тұрғысында тексеріліп, текстологиясы зерттелді.

Зерттеу жұмысының теориялық және практикалық маңызы. Диссертациялық жұмыста отандық ғалымдардың қазақ эпосы туралы жасаған тұжырымды қорытындылары сараланып, басшылыққа алынды. Қытайдағы қандастарымыздың эпикалық мұраларының жалпықазақтық ерекшеліктерімен қатар аймақтық спецификасы, басқа халықтар фольклоры ықпалының бар-жоғы айқындалып, талданып, сарапқа салынды. Осы жұмыс арқылы қоғамда шет жерде жүрген қазақтардың рухани мұрасына деген қызығушылық арттырылады. Сонымен бірге жұмыс Қытайда тараған жанрлар ішіндегі ғашықтық жырлардың қазақ эпосының бір бұтағы ретінде басқа эпос үлгілерімен салыстырмалы зерттеу жасауда өте маңызды. Жұмыс нәтижелерін жоғары оқу орындары студенттеріне арналған фольклортану саласы бойынша арнайы курстар мен семинар сабақтар жүргізгенде кеңінен пайдалануға болады. Сондай-ақ, зерттеу нәтижелерін фольклортанушыларға, жоғары оқу орындарының оқытушыларына, студенттері мен магистранттарға қажетті теориялық, практикалық көмекші құрал ретінде ұсынуға болады.

Қорғауға ұсынылған негізгі тұжырымдар. Зерттеу нәтижелері

бойынша қорғауға келесідей қорытындылар ұсынылады:

1. Қытайда XVIII-XIX ғасырларда Ежен хандығы тұсында мәнжулердің қазақтарды басқару, рулық жүйені саяси мақсатта пайдалану үшін ел ішінен көптеген шежірелер мен халықтың тұрмысы, салт-дәстүрлері, фольклоры т.б. туралы әр түрлі деректер жиналды. Ол деректер мен шежірелер Қытай астанасы Бейжіңде күні бүгінге дейін сақтаулы.
2. Түрлі мәдени қысым жасалса да фольклорлық мұралардың көптеген жанрлық үлгілері түгелдей дерлік сақталған, бүгінде ұмытылмаған.
3. Қытайдағы қазақ ғашықтық жырларының сюжеттері жаңа мотив, эпизод қосылу арқылы байып, кеңейтілген.
4. Қытайдағы қазақтардың ғашықтық жырлары еліміздегі қазақ фольклорының құрамдас бір бұтағы.
5. Ғашықтық дастандар отандық романдық дастандар тәрізді аймақтық фольклорлық, сондай-ақ шығыстық сюжетке негізделіп те, өмірде болған оқиға ізімен де жырланған және Қазақстандағы жарияланған туындылардың аймақтық нұсқалары жасалған.
5. Қытайдағы қазақ эпик ақын-жыршылар дүниежүзі халықтары фольклорында (шығыстан өзге де) кеңінен пайдаланылған мотивтер мен сюжеттерді өз шығармаларына арқау еткен.
6. Жырлардың мәтінін туғызуда халықаралық сюжеттер мен мотивтер маңызды қызмет атқарып, үйлесім тапқан.
7. Қазақ ғашықтық эпос кейіпкері белгілі деңгейде трансформацияға ұшыраған, яғни дамудың тарихи-стадиялық заңдылығын басынан өткерген.

Зерттеу жұмысының сыннан өтуі мен жариялануы. Диссертациялық жұмыс ҚР БҒМ ҒК М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты мен әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті қазақ әдебиеті және әдебиет теориясы кафедрасының кеңейтілген Ғылыми кеңесінің мәжілісінде талқыланып (2019 жылдың 18 сәуірінде № 3 хаттама), қорғауға ұсынылды. Зерттеу жұмыстың негізгі мазмұны мен нәтижелері: 9 мақала жарияланған, соның ішінде 1 ғылыми мақала Scopus мәліметтер базасына кіретін шетелдік басылымда, 3 мақала Қазақстан Республикасы Білім және Ғылым саласындағы бақылау комитетінің нұсқауындағы филологиялық басылымдарда, 2 халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференцияларда, соның ішінде 2 мақала шетелдік конференцияларда, 1 мақала ұжымдық монографияда жарияланды.

1. Қытайдағы қазақтардың мұралары жөнінде // III Халықаралық Фараби оқулары. Студенттер мен жас ғалымдардың «Фараби әлемі» атты халықаралық ғылыми конференциясының материалдары. – Алматы, 2016. – Сәуір-4-15. – Б. 170.

2. Хикаялық дастандардағы халықаралық мотивтер (Қытайдағы қазақ эпостары бойынша) // XIV Әуезов оқулары. Халықаралық ғылыми-практикалық конференция. – Алматы, 2016. – Б. 157-164.

3. Kazakh eposes in China // Материалы Международной научно-практической конференции «Айтматовские чтения – 2016». – Бишкек, 2016. – С. 410-415.

4. Қытайдағы қазақ эпостары // Қазақстанның ғылымы мен өмірі – Наука и жизнь Казахстана. – 2016. – №3. – Б. 284-287.

5. Қытайдағы қазақ эпосының жиналуы мен зерттелуі // Қазақстанның ғылымы мен өмірі – Наука и жизнь Казахстана. – 2017. – №3. – Б. 61-65.

6. Ақтан мен Ақбала айтысы // Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ Хабаршысы. Филология сериясы.– Алматы, Қазақ университеті, 2017. – № 2.– Б. 114-117.

7. Қытайдағы қазақ эпосының сюжеттері // Филологическая наука: история, современность, перспективы. Материалы Международной научно-практической конференции, посвященной 80-летию со дня рождения известного башкирского языковеда Карима Гайсеевича Ишбаева. – Уфа, 2017. – Б. 86-92 (РИНЦ).

8. Әлихан Бөкейхан // Қазақ фольклортануының тарихы: XVIII-XXI ғасырдың басы // Ұжымдық монография. – Алматы, 2017– Б.177-184.

9. **Journal option Revista de Ciencias Humanas y Sociales** Volume 34, Issue 85, April 2018, Pages 20-43 //.- ISSN 1012-1587. – 2018. International motifs and plots in the Kazakh epics in China (on the materials of the Kazakh epics in China) (Article).

Зерттеу жұмысының құрылымы. Диссертациялық жұмыс кіріспеден, екі тараудан, қорытынды және пайдаланылған әдебиеттер тізімінен тұрады.

Зерттеу жұмысының құрылымы. Зерттеу жұмысы кіріспеден, екі бөлімнен, қорытындыдан және пайдаланылған әдебиеттер тізімінен тұрады.